

ESKİ TÜRKLERİN DİNİ*

Talgat MOLDAKAY - Ayman AZMUHANOVA**

Çev.: Hasan KIZILDAĞ***

ÖZ: Doğa, Türk dünya görüşünün kaynağı ve kökenidir. Doğal olaylar ve onların ahenkleri, herhangi bir bozulmaya uğratılmadan, Türklerin felsefi düşünce ve dünya görüşlerinin yapı taşı haline gelmiştir. Doğayı yaratanın Tengri olduğuna inanılmış ve doğaya özen gösterilerek saygı duyulmuştur. Bu süreç birçok milletin geleneklerinde hâlâ yaşamaktadır. Türkler Tengri'nin "tek" olduğuna inanmaktadır. Diğer varlıkların ise çift olarak yaratıldığı inancı hâkimdir. Yani Türkler ikili (düalist) bir dünya görüşüne sahiptir. Günümüz Türkleri bu ikili dünya görüşüne "iki yıldız", Moğollar "arga bilig", Kazak Türkleri ise "amal bilig" demektedirler. Göçebe kabileler yaklaşımlara ve yetenek sistemine dayalı ikili bir dünya görüşünü esas alır. Göçerlerin ikili dünya görüşü nitelik bakımından Avrupa'nın ikili dünya görüşünden farklıdır. Avrupa anlayışında, var olmak bir diğeriyle mücadele etmek demekken Türkler için varlığın gelişimi ancak, yaklaşım ve yeteneklerin kendi aralarında yoğun bir şekilde desteklenmesi ve bağlanması yoluyla mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Dinî antropoloji, din, dünya görüşü, Eski Türkler, Tengri (tanrı), Böğü dini.

Giriş

Dünya görüşü, insanların dünya veya hayata bakış açısı, hedeflere ulaşma yaklaşımı veya görüşü sonucunda elde edilen bir bilgi dizisidir. Birçok yazarın bu konuda farklı görüşleri vardır. Örneğin James Sire'ye göre "Dünya görüşü, dünyanın ana yapısına karşılık gelen hipotez veya fikirler"dir. Philips ve Brown'a göre "Dünya görüşü, ilk olarak dünya ve dünya hakkında fikirlerin tanımlanması ve daha sonra bu bakış açısının/fikirlerin kullanımınıdır" (James 2004). Başka bir deyişle, dünya görüşü, dünyanın manzarası ve insanların bu manzaraya bakış açısıdır.

Bir insanın, kendi bakış açısı çerçevesinde gerçekleştirdiği her eylem, isteyen/dileyen kişinin dünya görüşüne dayalı olan "irade"nin yansımasıdır. Bu nedenle, eski Türklerin, Çin gibi büyük milletlerin din, dil ve geleneklerini fetihleri ve dünya görüşleriyle etkilediği ve değiştirdiği açıktır.

Peki, Türklerin dinleri ve yazılı el yazmaları nelerdir ve bunun hakkında herhangi bir bilgi var mıdır? Türklerin dünya görüşleri, kültürlerini ve

* Talgat, M., & Ayman, A. (2015). Religion of Old Turks. *The Anthropologist*, 21 (1-2), 46-50.

** Eurasian National University after L.N. Gumilev, Astana, Kazakhstan, talgatmoldabay@mail.ru
azmuhanova_am@mail.ru

*** Arş. Gör. - Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Samsun - kizildaghasan@yandex.com

This article was checked by Turnitin.

geleneklerini, inançlarını, dillerini ve onların soyundan gelen milletlerin edebiyatlarını yansıtmakta mıdır?

Doğa, Türk dünya görüşünün kaynağı ve kökenidir. Doğal olaylar ve onların ahenkleri, herhangi bir bozulmaya uğratılmadan, Türklerin felsefi düşünce ve dünya görüşlerinin yapı taşı haline gelmiştir. Göçebe ailelerin duygularında, değişen olayları kontrol etme ve duyguyu manevi servete aktarma yeteneği şüphesiz doğayla bağlantılıdır. Geleneklerdeki birçok yasak ve inanç, doğa ile yakın ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

“Zhaz zhailau, kys kystau, kuz kuzey”(Sığırlar, yazın yazlakta; kışın, kapalı ve korunaklı yerlerde ve sonbaharda, meralarda otlatılırdı)

Doğa ile ilgili dünya görüşünün sığır yetiştirme/hayvancılık işi nedeniyle ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Eski Türkler için sığır yetiştiriciliği gıdanın kaynağı, yapılacak bir iş ve göçebelerin asıl uğraşı konumundadır. Doğanın yaratıcısının Tengri olduğuna inanılır ve bundan ötürü doğaya da saygı gösterilir. Bu anlayış hala birçok milletin geleneklerinde mevcuttur. Örneğin:

Sığırları, yazın yazlakta; kışın, kapalı ve korunaklı yerlerde ve sonbaharda, meralarda otlatma geleneği günümüzde Moğol, Kazak ve Kırgızlarda devam etmektedir;

Suya saygının ve değer vermenin bir parçası olarak nehirlerde çamaşır yıkanmaz;

“Kok shop zhulma” (Yeşil çimenleri kesmemek), “Bastau bassyna aktyk bailau” (baş örtüsü takmak) gibi hususlar önemsenmektedir,

Hayvan ve sığır ruhlarının varlığa inanılır (Gök Börü, develerin atası Oissyl kara, atların atası Kamber ata, Çoban ata),

Bu şekilde, “Tengri”nin yarattığı her şeye saygı duyup takdir etme.

Yöntem

Göçebe kabileler yaklaşımlara ve yetenek sistemine dayalı ikili bir dünya görüşü yaratmıştır. Göçerlerin ikili dünya görüşü, nitelik bakımından Avrupa'nın ikili dünya görüşünden farklıdır. Avrupa anlayışında var olmak, bir diğeriyle mücadele etmek demekken eski Türkler, varlığın, yaklaşım ve yeteneklerin birbirleri tarafından yoğun bir şekilde desteklenmesi ve bağlanması yoluyla geliştiğini düşünmektedir.

Türklerin ikili dünya görüşünün yaklaşım ve yetenekleri, Çinlilerin “yin yang”(陰陽)ını andırmaktadır. Eski ve yerli Türk dinleri hâlâ araştırma aşamasındadır. Günümüzde Oğuz, Saka, Hun ve Göktürk Türklerinin din ve inanışlarına hangi ismi verdikleri ise hâlâ net değildir. Bu sebeple Türklere ait olduğu zikredilen din ve inançlar iki elin parmakları kadar çoktur. Fransız araştırmacı Roux (1956; 1958; 1962; 1986), Rus araştırmacı Stebleva (1972) ve Kljashtornyj (1981) bu konular hakkında çalışmaktadır. Maillard, yerli Türk diniyle Mani dininin bağlantısı incelemektedir. Potopov (1973), Anohin (1924), Majnagashev (1961), Valihanov (1984), Dyrenkova (1928), Sanzhaev (1930), Alekseev (1975), Purjev (2002), Toleubaev (1991), Abramzon (1971), Pelliot (1929) ve Snasarev (1969) ise Orta Asya milletlerinin Şamanizm'inin Türk

“ongun” kültü ile bağlantıları üzerine araştırmalar yapmıştır. Her iki gruptaki araştırmacılar da “Türk, Moğol, Mançu-Tunguz”ların manevi kültür ve inanç olarak, yerli bir ortak dünya görüşüne sahip olduğunu ileri sürmektedir.

Roux’ya göre, Türk kağanlığı ongununun milli bir din olup olmadığı açık değildir. Ayrıca bu inanç, bir din seviyesinde değildir (1962). Fakat Stebleva, Türk inançlarına dayanan Türk dinini araştırmış ve Türklerin birçok tanrıya sahip oldukları kanaatine varmıştır. Bu dinde en üstün varlık “Tengri”dir. Daha, sonra sırasıyla “Umay”, “yer-su” ve ata ruhları (atalar kültü) gelmektedir (1972). Kljashtornyj, eski Türklerin dinini, dünyayı “yukarı, orta ve aşağı” şeklinde üç bölüme ayıran “şamanizm” olarak kabul etmektedir. Yukarı dünyanın tanrısı “Tengri” dir ve canlı ve cansız bütün doğayı etkilemektedir (1981). “Umay” ailenin, bebeklerin, annenin ve anne karnındaki bebeğin koruyucusudur. Yer-su ise orta dünyanın tanrısıdır (Klyashtorny 1981). Yer altı dünyasının tanrısı ise “Erlik”tir. Böylece dünya üç tanrının hâkimiyetine bölünmüştür. Bu nedenle, yerli Türk dininin birçok tanrıya sahip olduğu düşünölmektedir. Dahası, yerli Türk dünya görüşü mitlere de aktarılmıştır.

Ünlü Kazak Türkolog Sartkozhauly (2003), eski Türk dünya görüşü araştırmalarında hatalar olduğunu belirtmektedir. Yukarıda belirtilen bilim insanları, yerli Türk dinini Sibirya şamanizm’ine göre tanımlamaktadırlar. Bu çalışmaların kabul edilmesi mümkün değildir, çünkü;

Sibirya şamanizm’i ile Hun (Xiongnu), Türk ve Moğol imparatorluklarının eski dinleri arasında büyük farklılıklar vardır. Sibirya şamanizm’i, eski dinin yıkımından arta kalan kalıntılardır.

Yukarıda belirtilen bilim adamları, eski Hunlarda, orta çağda Türk ve Moğol imparatorluğunda korunan dinin özel olarak oluşturulmuş sistemlerden oluştuğunu dikkate almamışlardır.

Bu iki faktörden dolayı, eski Avrasya göçebe milletlerinin inanışları, onların dini olarak düşünölmüştür. Bu konuda ünlü Alman bilim adamı Doerfer ve Kazak Sartkozhauly’nun görüşleri birbirleriyle uyumaktadır. Eski Türklerin inanışlarının zamanla din aşamasına yükseldiğini ve dinin monoteizme (tek tanrıcılığa) yaklaştığını düşünöyen Doerfer, aynı zamanda yerli Türk dininin “Tengricilik” (tengrism) olduğu sonucuna varmıştır. Doerfer’e göre bu dinin “Totemizm, şamanizm ve Tengricilik” (1965) gibi üç oluşum aşamasından geçmesi oldukça mümkündür. Birçok araştırmacı Doerfer’in bu görüşünü desteklemekte geliştirmektedirler. Peki din denen olgunun felsefi aşkınlığının özü ya da kökeni nedir? Öyle ki dinlerin ortak özellikleri şu şekildedir:

Tanrı cennet veya cehennemde değildir.

Tanrı yaratılmamış ve doğmamıştır.

Bu dünya ve diğer dünya inanışı (ahiret) mevcuttur.

Cennet ve cehennem vardır.

Sorgu günü vardır.

Din tüm etnik kökenlere, insanların bilinci ve yaşam etiğiyle bağlantılı olmalıdır.

Hayatın varlığı, gelişimi ve değişimi, dinî dünya görüşü (felsefe) ile ölçülmelidir.

İnsanların dua edebileceği bir yer/ibadethane mevcut olmalıdır.

Bu sekiz şartın sağlanması durumunda, inanışlar dinler seviyesine çıkabilir. Budizm, Musevilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi klasik dinler yukarıdaki mevcut şartlara sahiptir. Bu hususlar göz önünde bulundurularak Türk dini incelendiğinde karşımıza şu sonuçlar çıkmaktadır:

Türk bilincine göre Tengri dünyada değil, insanların yaşarken göremediği cennettir. Örneğin, eski Türklere ait Kültegin yazıtında “Üze kök tengri” denilerek tanrının¹ cennette olduğu kastedilmiştir (KT I.1).

Tengri tek yaratıcıdır. Yaratılmamış ve doğmamıştır (KT IV.1).

Bu dünya yaşam ve varlıktır. İnsanın ruhu öldükten sonra diğer dünyalara gitmektedir. Ruh yok olmaz. Örneğin “Kültegin, koyun yılının on yedinci gününde uçtu” (Kül-tegin qoj jylqa [toquzynèy aj] jiti jigirmike uèdy) ifadesi bununla alakalıdır. Bu metin göstermektedir ki Kültegin’in ruhu bedeni terk ederek uçmağa varmış, kemikleri ve bedeni dünyada kalmıştır (KT.II.14) (Sartqozhauy 2012).

Uçup giden ruh kaybolmaz. Diğer dünyada iyilik ya da zorluklar bulur (cennete ya da cehenneme gider).

Sorgu gününde gök ve yer lanetlidir. O günde insanlar, kardeşler ve akrabalar birbiriyle mücadele edecektir. Örneğin “TeKri² jer bulâaqyn ûcûn” (KT.II. 4) (Moldabay 2011) ifadesi bu duruma bir örnektir.

Türk metinleri göstermektedir ki canlı ve cansız bütün varlıklar tek olan Tengri tarafından yaratılmıştır. Onlar “iki öz ve üç zaman³” olarak adlandırılır (eki jyltyz ûc öd). Bu Türklerin temel felsefesidir (Moldabay 2011).

Türklerin ikili dünya görüşü, yaratılan varlıkların özüne tekabül etmektedir.

Devlet sisteminde “Tardush⁴” ve “töles⁵” sağ ve solu oluşturmaktadır.

İktidar sisteminde “yabgu ve şad⁶” eski Türk devletinin unvanlarıdır.

¹ Çalışmanın yazarları, yukarıdaki ifadede geçen “Tengri” kelimesini “gök” olarak değil Tanrı olarak kabul etmiştir. [Ç.N.]

² Çalışmanın orijinalinde Tengri ifadesi “TeKri” olarak verilmiştir. [Ç.N.]

³ Detaylı bilgi için bkz. “Moldabay, T. (2011). Bajyrgy Turkilerdin Dini, Dunietanymy Zhane Tanirilik Ugymy. *Habarchy*, 3-4: 223-233.” [Ç.N.]

⁴ Gök-Türklerin en büyük iki boyundan biri. Bkz. “Ögel, B. (1955). Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri. *Bulleten*, 19(75), 331-376.” [Ç.N.]

⁵ Gök-Türk Devleti’nin erken çağlarında Kazakistan bozkırlarında yaşayan boylar genel olarak Tölesler olarak adlandırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Taşağıl, A. (2014). Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar). *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (3), 311-322. [Ç.N.]

⁶ Gök-Türk devleti zamanında kullanılan idari unvanlar, bkz. “Osman Gazi Özgüdenli ve Salman, Hüseyin (2013). Yabgu. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.43, 170-171.” [Ç.N.]

Sosyal hiyerarşide, anne ve baba ailesi ayrı düşünölmüştür.

Müzik akortsuzdur.

Sanatta anne ve baba sembolleri mevcuttur.

Dil ve grafikte, ünlölerin uyumu ve ünsüzlerin uyumu söz konusudur.

Felsefi dünya görüşünde, yaklaşım ve beceriler, olay ve öz, yaşam ve ölüm, hepsi “ikili dünya görüşüne” dayanmaktadır (Sartqozhauily 2012).

Totem dönemine dair Doerfer'in belirttiğı gibi Şamanizm'de insanlar mağaralarda ya da kutsal dağlarda dua ederdi. Gök Türklerin ortaya çıkmasından sonra insanlar, bazı dinî şahsiyet/velilerin adına özel olarak inşa edilmiş yapılarda dua etmeye başladı. İnsanlar o mabetlere herhangi bir kimsenin kemiklerini gömmediler/koymadılar. Moğol bozkırlarında yüzlerce mabet yer almaktadır. Bununla beraber, Kültegin, Bilge Kağan gibi kimselerin dua ettikleri yerler kutsal kabul edilmiştir (Zholdasbekov ve diğler. 2006). Çin kaynaklarına göre Hun halkı tapınaklarda dua etmektedirler.

Yukarıda sayılan ilkeler, yerli Türk dininin o çağda bile din seviyesinde olduğunu kanıtlamaktadır. Din, ruhsal zenginlik ve bilinç insanların zihninde gelişen geleneklerdir ve bu nedenle eski göçebelerin kullandığı bu ideoloji korunmuştur. İnsanlar gruplar halinde tek bir yumruk gibi davranmışlardır.

Bununla beraber bahsi geçen fikirlerin kökeni Tengri anlayışına dayanmaktadır. Tengri'nin yeryüzündeki temsilcisi Kağan'dır ve o da Tengri tarafından yaratılmıştır. Büyük Kağan Tengri'nin verdiği nimetlerle ebedî bir ulus (mangilik yel) kurmuştur. Ebedî ulus, gücün göbeğindedir. Kağan, insanlara en iyi yolu gösterir ve Tengri'nin nimetleri ile halkına doğru şeyleri vererek hükmeder. Kağan'a karşı çıkmak Tengri'ye karşı çıkmakla eşit tutulmuştur. Bu nedenle araştırmacılar, eski Türklerin tek bir din ve tek bir Kağan çerçevesinde yönetildiğini ileri sürmektedirler. Din, iktidarın ana ve merkezî ideolojisidir. Bu durum, Konfüçyanizm'e benzemektedir.

Suleimenov “Asia” (1975) adlı kitabında Tengri kaynaklı Türk dinine yönelik şu ifadeleri kullanmıştır: Tengricilik, “Hıristiyanlık, Semitizm, Hint ve İran dinleri”nin ortaya çıkmasından daha önce ortaya çıkan ve yaklaşık dört bin yıl önce Mısırlıları etkileyen, en eski ve köklü dinlerden birisidir.

Araştırmacıların da bu gerçeğı fark etmesi, “Tengri” dininin kadimliğini kabul etme sürecini başlamıştır. “Tengri”nin kadimliğini kanıtlayan birçok çalışma koleksiyonu mevcuttur.

Sonuç

Avrasya kıtası, en doğu bölgesinden Kafkasya bölgesinin batı sırtına kadar on bin yıl boyunca, ilahi bir dine, Çin, Hint, Fars, Slav gibi yerleşik komşulara ve göçebe Türklere ev sahipliğı etmiştir. Bu sebeple her biri ayrı ayrı kendi tanrılarına inanan ve kendileri dışında başkalarını kabul etmeyen bütün kasaba ve köyler, birçok savaş ve mücadelenin sebebiydiler.

Sonuç olarak, zamanla yerleşik kabilelerde monoteist dinler görölmeye başlamıştır. M.Ö. VI-V yüzyıllarda Budizm ve Taoizm, M.Ö. VII-VI yüzyıllar

arasında Yahudilik, M.Ö. 551-479'da Konfüçyanizm, daha sonraki, dönemlerde Hz. İsa zamanında Hıristiyanlık ve M.S. VI. yüzyılda İslamiyet ortaya çıkmıştır. Bu dinlerin tamamı kendine, Türklerin yaşadığı bölgelerin doğu ve güney taraflarındaki göçebelere yer bulmuştur. Böylesi büyük kitlelerde böyle bir dini değişimin ortaya çıkması göçebelere "Tengri" dininin etkisi ile alakalı olmalıdır. Klasik dinlerin tapınma anlayışlarına benzer uygulamaların "Tengri"cilikte de yer alması bu geçiş sürecinde önemli derecede etkili olmuştur.

"Tengri"ye inananlar kollarını öne doğru uzatarak ve açık ellerini göstererek; Budistler eğilerek ve açık elleriyle alınlarına dokunarak; İslamiyet'i kabul edenler ise ellerini semâya doğru açarak dua eder ve daha sonra dualarının kabulü için ellerini yüzlerine sürerler. Bu dünya ve diğer dünya, cennet-cehennem ve kıyamet gününün varlığı "Tengri" inancında da mevcuttur. Türkler, diğer dinlere geçerken bu benzerlikten etkilenmiştir.

Orhun anıtlarında "Bögü Kağan" ve dininin, savaşlarda aynı safta olduğu görülmektedir. Türk soylu Moğollar dinî şahıslardan (psişik) ancak savaşa girdikten sonra tahminlerde bulunmalarını isterdi. Bilim insanlarına göre Bögü Kağan Kapgan Kağan'ın oğludur. Araştırmacılar Bögü Kağan zamanında yaşayan psişiklere ait bilgiler tespit etmişlerdir.

Eski Türk el yazmalarında;

Beş savaştan sonra Küli Çor, buyruk sahibi ve hükümdar oldu. Koruyucusu Bögü idi ("bes sînûs sînûsdükde Kûûli-cor anèa bilge cab esi erti, alpy, bökesi erti") (Ê4. 17. 4) (Sartqozhauy 2012);

Bunu yaratıcıma sundum (buny jaratyyma böke tutam) ifadeleri geçmektedir.

IX ve XI. yüzyıl abidelerinde ise;

Linhua çiçeğinden Bögin doğdu (Anta jeme Linxuanyn özentinen ök böğün kelgin tuymaqy) (Uig. II. 44 33);

Diğer dünyaya göçtüğümüzde, böğü diyarında, laleler [ölüm öncesi]dünyamızdaki yağmurlar gibi büyüyecek (Öntün synarqy burxanlar ulusynta böğüler quvrayynta jaymur jaymys teg xua cecek jaymysyn saqynmys kergek") (TT. V. À 107);

Gizli böğü, yetenekli burkan (Yduq böğü biliglig burxan) (Suv. 89 9);

Böğü akıl ve yeteneklerinin on kat artmasını diledi (On kûclûg böğü biliglig uyan arzylyar) (SA26);

Böğü ulusu, gizli Tengri (böğü elig kûclûg jaruq teKri) Bogu (Màn. III. 28 8);

Sana servet vereyim ey "Böğü" (Bajat bergû edgû saKa aj Böğü) (QBK. 189 7);

Hiçbir şey senden kaçamaz ey Böğü, benim keçim (Qajadf joryyly bu ymya teke, Qutulmas seninden aj ersik Böge) (QBN. 385 15).

Yukarıda “Bögü” kelimesinin din ile alakalı bağlamlarda kullanıldığına dair örnekler verilmiştir. Dinî betimlemeler içeren Çin yazılı eserleri ele alındığında da durum bu şekildedir. “Ruhlara tapınma, kurtlara ibadet etme (Çince vu harfi de kurt anlamına gelir)” durumu söz konusudur (Bichurin 1950). Çin kaynakları dahi “Bögü” kelimesini kaydetmiştir. 13. ve 14. yüzyıllardan kalma Codex Cumanicus’da “Bögü” kelimesinin farklı çeşitleri yer almaktadır. “Bögü”, Moğol gizli tarihlerinde, Moğolca “Böö” olarak kaydedilmektedir.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı, Türk dininin eski adı Tengricilik değil “Bögü” olmalıdır. Görüldüğü üzere binlerce yıl önce ortaya çıkan “Bögü” (Tengricilik) kendi manevi hazinesindeki binlerce yıllık değişimle 21. Yüzyıla ulaşmıştır. Kadim “Bögü dini”, eski Türkler için ikili dünya görüşünü ihtiva eden en saygın hususlardan birisidir. “Bögü dini” hala tam olarak gizemli, çözülememiş ve bilimsel anlamda araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Kısaltmalar

Ç.N. – Çevirenin Notu

KT – Kültigin Yazıtı

BK – Bilge Kağan Yazıtı

KCh – Külli Çor Yazıtı

Tuy – Tonyukuk Yazıtı

Man III –Mani Yazıtları (Chotscho III)

MK – Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lugati’t-Türk

QBH – Kutadgu Bilig (Herat Nüshası)

QBK – Kutadgu Bilig (Kahire)

QBN – Kutadgu Bilig (Namangan Varyantı)

Sud – Suvarnaprabhâsa

TT.II – Türkische Turfan – Texte II.

TT. V - Türkische Turfan – Texte V.

Uig II – Uigurica II

KAYNAKÇA

Abramzon SM 1971. Kirgizy I Ih Jetnogeneticheskie I Istoriko-Kul’turnye Svjazi. Leningrad: Nauka.

Alekseev NA 1975. Tradicionnye Religioznye Verovanija Jakutov V XIX-V-nachale XX v. Novosibirsk: Nauka.

Anohin AV 1924. Materialy Po Shamanstvu U Altajcev. Sbornik Muzeja Antropologii I Jetnografii. Leningrad: AN SSSR.

Bichurin NJa 1950. Sobranie Svedenij O Narodah, Obitavshih V Srednej Azii V Drevnie Vremena. T.I. Moskva-Leningrad: AN SSSR.

Dmitrieva LV 1963. Huastuanift (Vvedenie, tekst, perevod). Tjurkologicheskie Issledovanija. MoskvaLeningrad: AN SSSR.

- Doerfer G 1965. Tûrkishe und mongolische Elemente in Neupersischen. Wiesbaden. Bd, I-III: 121-129.
- Dyrenkova NP 1928. Umaj V Kul'te Tureckih Plemen. Kul'tura I Pis'mennost' Vostoka. Baku: VCK NTA.
- James W Sire 2004. The Universe Next Door. Westmont: Inter Varsity Press.
- Kljashpornyj SG 1981. Mifologicheskie Sjuzhety V Drevnetjurkskih Pamjatnikah. Tjurkologicheskij Sbornik. Moscow: AN SSSR.
- Majnagashev SD 1961. Zhertvoprinoshenie Nebu u Bel'tirov. Sbornik Muzeja Antropologii I Jetnografii. Sankt-Peterburg: AN SSSR.
- Moldabay T 2011. Bajyrgy turkilerdin dini, dunietanymy zhane tanirilik ugymy. Habarchy, 3-4: 223-233.
- Pelliot P 1926. Neuf notes sur des questions iAsie Centrale. TP, 26: 212-216.
- Potopov LP 1973. Umaj-Bozhestvo Drevnih Tjurkov V Svete Jetnograficheskikh Dannyh. Moscow: Nauka.
- Purjev O 2002. Mongol Boogij Shashin. Ulaanbaatar: ShUA- Tuuhijn hurjeljen.
- Quryshzhanov AQ, Zhubanov AQ, Belbotaev AB 1978. Qumansha – Qazaqsha Zhiilik Sozdik. Alma-Ata: Gylym.
- Roux JP 1956. Tängri. Essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaïques. RHR, 149: 49-82.
- Roux JP 1958. Notes additionnelles á Tängri, Le CielDieu des peuples altaïques. RHR, 154: 32-66.
- Roux JP 1959. L'origine céleste de La souveraineté dans les inscriptions paléo-turques de Mongolie et de Sibérie. RHR, 156: 231-241.
- Roux JP 1962. La religion des Turcs de L'Orkhon des VII et VIII siècles. RHR, 161: 199-231.
- Sanzhaev GD 1930. Darhaty. Leningrad: AN SSSR.
- Sartqozhauly Q 2003. Orhon Muralary. Astana: Kultegin.
- Sartqozhauly Q 2012. Genezis Drevnetjurkskogo Runicheskogo Pis'ma. Almaty: Abzal-Ai.
- Snesarev GP 1969. Relikty Domusul'manskih Verovanij I Obrjadov Uzbekov Horezma. Moscow: Nauka.
- Stebleva IV 1972. Rekonstrukcii Drevnetjurkskoj Religiozno-Mifologicheskoy Sistemy. Tjurkologicheskij Sbornik. Moscow: AN SSSR.
- Sulejmenov O 1975. AZi Ja. Alma-Ata: Zhazushy.
- Toleubaev AT 1991. Relikty Doislamskih Verovanij V Semejnoy Obrjadnosti Kazahov. Alma-Ata: Gylym.
- Valihanov ChCh 1984. Sobranie Sochinenij. Alma-Ata: AN KazSSR.
- Zholdasbekov M, Sartqozhauly Q 2006. Orhon Eskertkishterining Toli'q Atlasi'. I Tom. Astana: Kultegin.